

Тыбыш менен тамга: аты, аталышы, окулушу жана жазылышы тууралуу талаш маселеге карата

Ар качан башталгыч класстардын мугалимдеринин арасында тыбыш менен тамганын – аты, аталышы жана окулушунан талаш болуп, бир пикирге келе албай жүрүшкөнү байкалат. Талаш эмнеден улам пайда болуп жүргөнү да белгилүү. Ал - тамга менен тыбыштын табиятын туура эмес түшүнүүнүн, алардын аты, аталышы, жазылышы жана окулушу - деген сыяктуу бир нече категориялуу маселелерди туура ажырата албоонун кесепети гана. Ошондон улам, мугалимдер тамганы окуганда (эскертип коелу, тамганы айтканда эмес, окуганда, анткени тамганы айтпайбыз, окуйбуз) ал белгилеген тыбыштын атына жараша окууну эске албай жаңылышканын байкашпайт.

Анткени, кыргыз тили да - агглютинативдик башка тилдердей эле, тыбыштык негизге таянган, тактап айтканда, фонематикалык (тыбыштык) табияты бар тил. Атап айтканда, ар бир тыбыштын жеке табияты: аты, аталышы, айтылышы, окулушу бар. Демек бул-кыргыз кебиндеги ар бир тыбыш өзүнүн фонемалык толук касиетине ээ-дегенди билдирет. Ошону менен бирге, ар бир фонема өзүнүн графикалык белгиси менен белгиленет, ар бир тыбыш тамга түрүндө материалдаштырылат, т.а. шарттуу түрдө кабыл алынган тамга менен жазылат.

Эми, окуучуну сабаттуулукка үйрөтүүдө, адегенде алар тыбыштарды туура атап айтуу менен, анын ар биринин артикуляциялык белгисине жараша тили жатыктырылат, т.а. фонематикалык кабыл алуусу (слушу) калыптандырылат. Демек, сабаттуулукка үйрөтүү сабагы адегенде – мына ушинтип, тилдин фонематикалык системасын туура кабыл алууга, андан ары аны туура өздөштүрүүгө киришүү менен ачылат.

Бул процессте бала тыбышты туура угат, андан аны туура айтууга жатыгат, ал аркылуу алардын өзгөчөлүктөрүн ажыратып тааныйт, т.а. иликтеп-талдашат, аларды катыштырып муун түзүшөт, муундарды синтездеп, сөз курашат. Сөздү окууга киришүүдө мына ушундай тыбыштык иликтөө-жыйноо (анализ-синтез) профессия ырааттуу жүзөгө ашат.

Экинчиден, баланын сабаттуулугу талаптагыдай болуусу үчүн, тыбыштардын гана табиятына көңүл бөлүү жетишсиз. Ал үчүн тилдин графикалык системасын да өздөштүрүү керек. Графикалык система-тилдин алфавити, аны түзүп турган тамгалардын табияты: аты, аталышы, окулушу жана жазылышы деген сыяктуу категориялуу түшүнүктөр менен мүнөздөлүүчү нерсе. Ал эми тилдин графикалык табиятын өздөштүрүү тыбыштарды белгилеген тамгаларды да туура атоо, муун жана сөз ичинде туура окуу жана туура жазуу иштеринин ырааттуулугу менен жүзөгө ашат.

Мына ушул түшүнүктөр аларды өздөштүрүү практикасында кантип ишке ашат? Эми ошого көңүл буралы. Биз китеп окуганда, же бирөө бизге бир нерсени айтып жатканда, албетте, тыбышты көрө албайбыз, алардан куралып жасалган сөздү угабыз. Демек, сөздү окуганда же айтканда укканда биздин кулагыбызга тыбыштар, алардын ырааттуу агымы угулат.

Ошондон улам: «биз тыбыштарды айтабыз жана угабыз, ал эми тамгаларды көрөбүз жана жазабыз. Тыбыштар болсо, айтканда жана окуганда кулакка угулган үн, ал эми тамга-ошол тыбыштарды белгилеген символдор, т.а. тыбыштардын материалдаштырылган белгилениши»—деген эреже-тыянакка келебиз.

Мындан төмөндөгүдөй бүтүм чыгарууга болот: биз тамгаларды айтпайбыз, анткени ал айтылбайт, окулат. Ошондуктан, тамгаларды айтуу эмес, тамгаларды окуу деген түшүнүктү эсибизге алууга тийишпиз. Анан да, дагы бир талаш маселе: тамганын аты болбойт, анын аталышы болот. Бул жерде-ат деген түшүнүк-тыбышка гана тиешелүү болушу мүмкүн. Анткени, башынан эле, тыбыштын атына жараша тамгалар белгиленип, тамгалар тыбышка жараша гана бир аталышка ээ болушат.

Ал эми, тыбыш тууралуу маселеге келсек, мындайча болуусу ыктымал: тыбыштын билгилүү бир аты бар, мисалы: **б** тыбышынын аты —**бэ**. Ал үндүн катышына жараша (атына жараша эмес) үнсүз, анын ичинен- мумшак үнсүз, жасалыш ыгына жараша- эрин-эринчил үнсүз. Албетте, мында талаш жок. Бирок эске ала турган талаштуу нерсе- бул жерде **б** тыбышын **бы** деп окуу менен, анын аталышына жараша айттыкпы же окулушуна жараша айттыкпы? Албетте, биз бул жерде окулушуна жараша айттык (аталышына жараша эмес).

Ошондуктан, тамгаларды айттырганда же окутканда мугалим окуучудан эч качан алардын аталышына жараша, мисалы: **ве, ге, же, ... эр, эс, те...** деп айтууну талап кылбоо керек. Антип айтуу ыкмасын алфавиттеги тамгаларды ирети менен айттырууда гана колдонууга болорун унутпайлы. Демек, окуучуга тамганын мына ушундай табиятын **аң** сезимдүү түрдө өздөштүрүүгө ушинтип гана багыт бере алабыз.

Ушул жерден жогоруда айтып жаткан категориялуу түшүнүктөрдүн башын толук ачып алалы, ал түшүнүктөр мына булар болмокчу: **тыбыштын аты, тыбыштын окулушу, тыбыштын белгилениши**. Төмөндө бул маселелерди таблица менен берели:

Тыбыштын аты	Тыбыштын окулушу	Тыбыштын белгилениши
а	а	(а)
бэ	бы	(б)
вэ	вы	(в)
гэ	гы	(г)
дэ	ды	(д)
е	е	(е)

Таблицага түшүнүк бере турган болсок, мындай: биз тыбышты айтып жатканда, албетте, тамганы эске албайбыз, анын жеке атын гана айтабыз (мисалы: **бе, ге, де, ка, эл, эм ж.б.**, т.а. **Асан, Үсөн** дегендей). Ал эми, ал тыбыштарды окуганда, атын айтпайбыз, аларды окулушуна жараша: **бы, гы, ды, лы, мы** деп айтабыз. Ошондуктан, эч качан тыбыштын аты менен анын окулушун чаташтырбашыбыз керек.

Эми тамгага келели. Мунун да тыбыш сыяктуу эле ич ара төмөндөгүдөй категориялуу жеке түшүнүктөрү бар. Мисалы: **тамганын жазылышы** (каллиграфиясы, басма жана жазма түрдө), **тамганын аталышы (аты эмес)** жана анын **окулушу**. Муну да жогоркудагыдай таблица менен түшүнүктүү берели:

Тамганын жазылышы (басма жана жазма түрдө)	Тамганын аталышы	Тамганын окулушу
Аа, <i>Аа</i>	а	а
Бб <i>Бб</i>	бэ	бы
Вв <i>Вв</i>	ве	вы
Гг <i>Гг</i>	гэ	гы
Дд <i>Дд</i>	дэ	ды
Ее <i>Ее</i>	е	е

Бул сыяктуу түшүнүктөрдү эске албасак, кантип чаташарыбызды байкайлычы: **ат** деген сөздү **а+те** (**ты** дебей, **тэ** деп окуп) деп окумакпыз, **китеп** деген сөздү **ка+и+тэ+е+пе** (**кы** дегенди **ка** деп, **пы** дегенди **пе** деп окуп) ж.б. Мынттип окуу менен сөздүн маанисин түшүнүүгө болор беле? Мунун өзү методикалык гана жаңылыштык эмес, теориялык да жаңылыштык болмокчу.

Айтылып жаткан маселелер биздин эле тилибизге, биздин эле тилибиздин тамга-тыбыштарына тиешелүү маселелерден эмес. Орус тилинин алфавитинин транскрипциясын карасаңыз да, ушундай көрүнүшкө ээ болосуз. Эмесе, таблицаны окуйлу.

Тамганын жазылышы (басма жана жазма)	Тамганын аталышы (эски аталышы)	Тамганын айтылышы (азыркы кезде)	Тамганын окулушу
Аа, <i>Аа</i>	аз	а	а
Бб <i>Бб</i>	буки	бэ	бы
Вв <i>Вв</i>	веди	ве	вы
Гг <i>Гг</i>	глагол	гэ	гы
Дд <i>Дд</i>	добро	дэ	ды
Ее <i>Ее</i>	есть	е	е

Эң байыркы алфавит, албетте, грек алфавити. Андагы айрым тамгалардын аталышы менен жазылышына назар салсак, мындай болуп чыгат:

Тамганын жазылышы	Тамганын аталышы	Тамганын окулушу
а	альфа	а
б	бета	бы
г	гамма	гы
д	дельта	ды

е	эпсилон	е
л	лямбда	л

Көрдүңүзбү? Грек алфавитиндеги тамгалардын аталышы менен окулушунда кандай айырмачылыктар бар экен? Эгер ал айырмачылыктарды эске албай окуганда, сөздүн маанисин түшүнүүгө болор беле?

Эми, англис тилинин алфавитиндеги тамгалардын окулушуна да көңүл бура кетели. Алардагы: **а** тамгасы – **ей**, **в** тамгасы – **би**, **с** тамгасы – **си**, **д** тамгасы – **ди**, **к** тамгасы – **кей**, **п** тамгасы – **пи**, **в** тамгасы – **давлю**... ж.б. болуп окуларын жакшы билебиз.

Ал гана эмес, араб алфавитиндеги тамгаларынын аталышы мындай экенин ким гана билбейт. Мисалы: **а** тамгасынын аталышы – **алиф**, **б** тамгасынын аталышы – **ба**, **т** тамгасыныкы – **та**, **ж** тамгасыныкы – **жим**, **д** тамгасыныкы – **дал**, **з** тамгасыныкы – **зам**, **к** тамгасыныкы – **каф**, **л** тамгасыныкы – **лям**, **х** тамгасыныкы – **хамза**... ж.б.

Ушундан улам, мындай тыянакка келели: тыбыштын аты бар, ал эми, тамганын аталышы бар, анткени тамга тыбышка жараша аталат. Тыбышты айтканда-аны атына жараша айтабыз, ал эми тамганы айтканда, аны аталышына жараша эмес, окулушуна жараша айтабыз. Андыктан, тыбыш менен тамганы атоо, окуу, айтуу жана жазуу маселелерин бири-бири менен чаташтырбашыбыз керек.

Албетте, мындай маселелерди, айрыкча 1-класстын эне тили мугалимдери беш колундай билиш зарылдыгы бар. Анткени, айрым мугалимдер же методисттер тыбыш менен тамганын мындай табиятын таназарга алышпай, аларды атоодо туура эмес көрсөтмөлөрдү берип жүрүшкөнү-алардын теориялык да, методикалык да катачылыктары.

Мындай маселелер жогорку окуу жайлардын педагогикалык факультеттеринде болочок мугалимдерди даярдоодо тилибиздин тыбыштык системасы тууралуу билим берүүдө сөзсүз эске алынуусу тийиш.

Адабияттар:

1. С.Рысбаев, Алиппе китебине карата методикалык көрсөтмөлөр, Б., 2010.
2. Рамзаева Т.Г., Методика преподавания русского языка в начальных классах, М., Просв., 1979.
3. Интернет булактарынан: Русский алфавит и его транскрипция;
4. Греческий алфавит и его транскрипция;
5. Латинский алфавит и его транскрипция;
6. Арабский алфавит и его транскрипция.
7. Орто кылымдардын тарыхы, Б., 2005.